

В. А. НОЖЕНКО*Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ*

КОНЦЕПЦІЇ СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАКОННОСТІ ТА СПРАВЕДЛИВОСТІ В ІДЕЯХ УЧЕНИХ ХХ СТОЛІТТЯ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 3(22), с. 243–248

Розглядається питання відображення категорії справедливості у правовій науці ХХ ст.

Не одне століття принцип справедливості розглядався мислителями як філософсько-правовий. Саме на ґрунті моралі та права, їх споконвічних принципів конструювалися постулати та виокремлювалися вимоги справедливості.

Якщо уявити, що люди оцінюють державні порядки, спираючись лише на свої суб'єктивні уявлення, які не мають ніякого об'єктивного ґрунту про справедливе та несправедливе, то неможливо вести розмову про справедливість та несправедливість державно-організованого суспільства. Щоб його оцінити, потрібно знайти аргументи, які б сприймалися незалежно від відмінностей між індивідами та їхніми почуттями по відношенню до найважливіших інститутів суспільного життя. Виникає проблема пошуку в справедливості того, що можна проаналізувати за допомогою логіки.

Таку спробу зробив професор Брюссельського університету **Перельман** у праці “Справедливість та розум” (1963 р.) [3, 516], в якій він декларує об'єктивне, наукове та неупереджене соціальними пристрастями дослідження проблеми.

Метою для нього є дослідження справедливості — “одного з найбільш важливих та непоправно неясних понять серед усіх величних категорій” [2, 518]. Констатуючи, що всі війни, революції та перевороти завжди здійснювались заради справедливості і що кожна зі сторін в будь-якому протиставленні щиро вважає свою справедливість справжньою, Перельман відзначає, що кожна з них не помиляється, тому що говорить про “іншу справедливість”. Тобто уявлення про справедливість в суспільстві можуть мати протилежний характер.

Виходячи з факту, що кожна зі сторін протиставлення захищає власну точку зору щодо спра-

ведливості, Перельман намагається виробити прийнятну для всіх формулу справедливості. Для досягнення цієї мети він виокремлює шість найбільш відомих історії концепцій (формул) справедливості: 1) “кожному — одне й те саме”; 2) “кожному — за заслугами”; 3) “кожному — по праці”; 4) “кожному — за потребами”; 5) “кожному — за рангом”; 6) “кожному — те, що належить за законом”.

“**Кожному — одне й те саме**” — ця формула передбачає абсолютно рівне становище всіх без урахування розбіжностей у віці, соціальному походженні, майновому стані, здібностях, заслугах і вчинках, моральних якостях. Вона носить характер абстракції, припущення, необхідного для розгляду інших форм. Ідеальним віддзеркаленням цієї формули справедливості, на думку Перельмана, є смерть, яка вражає всіх людей незалежно від їх положення, здібностей та заслуг: “Смерть — велика рівняльниця справедливості”. Ця формула справедливості може мати місце і в реальному житті, але сфера її застосування завжди була, є та, очевидно, буде досить вузькою. Розподілення цінностей відповідно до цієї формули можливе лише в межах маленької спільноти.

“**Кожному — за заслугами**” — ця формула в суспільному житті відбиває суперечності між особистістю та суспільством. Прагнення до особистого успіху завжди домінує над усім, що могло б сприяти реалізації цієї формули на практиці.

Перельман не знаходить відповідей на питання: як визначати заслуги, як знайти загальну оцінку для розподілу добродійностей та недобродійностей, тому що заслуги можуть мати зовсім різний соціальний сенс, який визначається цілями та інтересами тієї спільноти, яка їх визнає або

не визнає. Таким чином, кожне положення може бути як формулою справедливості, так і формулою несправедливості залежно від того, які заслуги та перед ким маються на увазі.

“Кожному — по праці” — ця формула була покладена в основу соціалістичної думки з моменту її зародження.

Перельман визнає реалістичний характер цієї формули справедливості, оскільки вона дозволяє розглядати елементи, які підлягають підраховуванню, вимірюванню, зважуванню. Сенс цієї формули він вбачає в пропорційності винагороди осіб, які працюють на підприємстві, в установі чи організації.

“Кожному — за потребами” — ця формула має позитивний моральний зміст та діє у сфері добродійності. В соціальному законодавстві він вбачає добродійність владних органів та їх бажання “надати кожній людській істоті можливість задоволення найбільш суттєвих потреб” [3, 518].

“Кожному — за рангом” — ця формула, на думку автора, є “аристократичною”. Критикуючи цю формулу справедливості, Перельман зазначає, що її застосування передбачає наявність привілеїв в силу самого факту належності особистості до певної суспільної групи.

“Кожному — те, що належить за законом” — цю формулу Перельман називає “статичною справедливістю”, оскільки вона передбачає вимогу законності — точного та неухильного дотримання приписів правових норм, існуючих в даному суспільстві без оцінки цих норм і правопорядку в цілому.

Для знаходження “загального елемента” в безкрайній множині концепцій справедливості Перельман ставить завданням знаходження того спільного, що їх поєднує і що можна було б знайти в кожній із них. Він починає пошуки всезагальної концепції справедливості з аналізу досліджень різних мислителів минулого і доходить висновку, що для реалізації вимог справедливості в людських взаємовідносинах необхідно, щоб між ними було щось загальне, яке дозволяє встановити їх певну ідентичність. Якщо немає нічого спільного, то неможливо застосовувати загальний масштаб і не може бути поставлене питання про справедливість.

“Правилом справедливості” Перельман називає вимогу рівного ставлення до рівних людей. Але можливості застосування цього правила обмежені, оскільки рівних в усіх відношеннях людей не існує. “Правило справедливості” може бути ефективним у випадку формулювання його

таким чином, щоб воно вказувало не на те, як треба поводитися з абсолютно рівними, а навпаки, на те, як слід поводитися з людьми, які не ідентичні, тобто не рівні з усіх точок зору.

Бути справедливим, на думку Перельмана, — це поводитися однаково з істотами, які є рівними з однієї, визначеної точки зору та мають однако-ву характеристику, яка враховується при застосуванні справедливості. Принцип, згідно з яким індивідів, що належать до певної категорії, очікує рівне відношення, автор називає “правилом формальної або абстрактної справедливості” [2, 520]. Але це правило не дає відповіді на питання, за якими ознаками слід об’єднувати людей за тією чи іншою категорією та яким чином до них ставитись (яку з формул справедливості слід застосовувати).

Формальна (абстрактна) справедливість містить в собі три елементи: цінність, яка її обґрунтовує; правило, яке її відображає, та діяльність, яка її реалізує. Справедливість володіє власною цінністю незалежно від тієї, на якій вона ґрунтується.

Мова йде про здатність справедливості раціонально врегульовувати певні відносини. Вона протистойть свавіллю в правилах поведінки та їх застосуванні, невпорядкованості дій щодо їх реалізації. Діяльність щодо реалізації справедливості буде справедливою тільки у разі точної відповідності правилу, яке застосовується.

Полуда на очах Феміди, на думку Перельмана, символізує незацікавлений стан: судима не конкретна особа, яку богиня не повинна бачити, а той, хто підпадає під певну юридичну категорію. Справедливість не може любити, оскільки любити — означає відокремлювати, виділяти. Справедливість є виявом розуму в дії, функції якого полягають в пошуках напрямку, загального для різних концепцій справедливості, напрямку, який не вичерпує всього сенсу цього поняття, але може бути визначене ясно та чітко.

Загальні принципи кожної нормативної системи не стверджують того, що є, а визначають те, що повинно бути: вони встановлюють загальну цінність, від якої походять норми, імперативи, розпорядження.

Цінність ця не має підґрунтя ні в реальності, ні в логічних побудовах, вона “логічно та емпірично довільна”. А оскільки кожна система справедливості є нормативною системою, вона не може “виключати все довільне”.

Перельман негативно відповідає на питання можливості знаходження критерію для наукового

підходу до матеріальної справедливості. На його думку, світ цінностей, який робить змістовними вільні структури, є ірраціональним.

Кожна система справедливості складає розвиток однієї або декількох цінностей, довільний характер яких можна знайти в природі такої системи. З цього зрозуміло, чому існує не одна система справедливості і чому їх може існувати стільки, скільки є в наявності різних систем цінностей.

Шлях роздумів привів Перельмана до визнання плюралістичного характеру справедливості.

В концепції Перельмана знайшло відбиття одне із суперечностей сучасного суспільства. Йдеться про суперечність, яка виникає між ірраціональним розумінням соціального життя (повна відмова від раціоналізму при наповненні формально-логічних конструкцій конкретним соціальним змістом) та його раціональністю у відносно відокремлених рамках певної діяльності (використання правил логіки та її методів у процесі аналізу формальної структури справедливості).

На відміну від Перельмана, інший дослідник справедливості — професор Гарвардського університету **Джон Роулз** переконаний у можливості наукового досягнення сенсу справедливості. Його погляди на цю проблему знайшли віддзеркалення у творі “Теорія справедливості” (1972 р.) [6, 454].

Первісною основою справедливості Роулз вважає “базисну структуру суспільства”, під якою розуміє засіб, за допомогою якого соціальні інститути (конституції, основні економічні та соціальні порядки) розподіляють основні блага і обов’язки.

Базисна структура — це система суспільних правил, яка визначає схему дій, примушує людей спільно діяти так, щоб виробляти більшу кількість вигод та видавати на кожну обгрунтовану вимогу належну частку соціального доходу.

Д. Роулз розпочинає обгрунтування своєї теорії справедливості з твердження, що її принципи являють собою об’єкти уявленої первісної угоди для створення оптимальної базисної структури суспільства. Це принципи, основні визначальні положення, які вільні й розумні люди, що намагаються сприяти власним інтересам, повинні приймати з вихідної позиції рівності як необхідні, безумовні та фундаментальні умови їх угоди.

За аналогією з аристотелівською концепцією розподільної та зрівняльної справедливості Д. Роулз вважає, що у вихідній ситуації люди обрали б два протилежних принципи розподілу прав та обов’язків: перший вимагає рівності в їх розподілі, а другий стверджує, що соціальна та економічна

нерівність може бути справедливою за умов її компенсації благами для кожного, особливо для найменш забезпечених членів суспільства. Реалізація цих принципів в сучасному суспільстві не повинна вступати в протиріччя з більш фундаментальним принципом “рівної свободи”. Блага, які існують в суспільстві, повинні розподілятися на підставі взаємних вимог людей та на ґрунті максимально можливої рівності.

Д. Роулз формулює два принципи справедливості: “принцип рівності” — відображує прагнення до рівності; “принцип відмінності” — являє собою фактичну нерівність.

Принцип рівності зводиться до вимоги для кожної особистості рівних прав на основі права та свободи. Система індивідуальних прав та свобод повинна збігатись із загальною свободою, “свобода може бути обмежена лише заради свободи” [7, 456].

Принцип відмінності обумовлює можливість виправдання соціальної та економічної нерівності, якщо вона розумно сприймається суспільством як користь для кожного та реалізується в умовах доступності для всіх позицій та посад від найнижчих до найвищих. Йдеться про надання рівних можливостей та усунення нерівності, що виникає або складається на підставі кількості матеріальних цінностей або народження. Тобто кожна людина повинна мати рівні можливості в прагненні отримати певний статус у суспільстві. “Хоча розподіл багатства та прибутку не повинен бути рівним, він повинен здійснюватися для блага кожного, і в той же час позиції авторитету та командні посади повинні бути доступними для всіх” [7, 468].

Розподіл багатства і прибутку та ієрархія авторитету мають узгоджуватись із свободами “рівного громадянства” та рівністю можливостей. Всі соціальні доброчесності — свобода, рівні можливості, прибуток і багатство, передумови почуття власної гідності — повинні розподілятися однаково до того часу, доки нерівний розподіл однієї з цих чеснот не призведе до блага кожного. Несправедливість, таким чином, це нерівність, яка не служить благау всіх.

Розподіл благ в окремих інститутах або базовій структурі суспільства серед індивідів є ефективним у випадку, коли не може відбутися такого перерозподілу цих благ, що при покращенні стану хоча б одного з індивідів стан іншого не став би гіршим.

Система прав і обов’язків в базовій структурі буде ефективною тільки в тому випадку, коли

неможливо перерозподілити права та обов'язки таким чином, щоб “підвищити перспективи типових людей, не зменшуючи у той же час перспектив інших типових людей” [7, 465].

Ведучи розмову про “типових людей”, Д. Роулз визнає наявність соціальних типів, існування яких обумовлене наявністю соціальних груп і класів у суспільстві. Використовуючи поняття “клас”, автор визнає несправедливість класового суспільства: “Коли суспільство розшароване на класи, максимальний розподіл є ефективним, але він явно не може бути справедливим” [7, 467].

Для досягнення справедливого, а не просто ефективного результату розподілу матеріальних і духовних благ в суспільстві та людських стосунках слід дотримуватись вимог “природної свободи”. Система природної свободи передбачає рівну для всіх свободу та “економіку вільного ринку”.

Багатство і влада, місце на соціальних сходинах можуть бути наслідками особистих якостей тих, хто їх домагався, а можуть бути і результатом випадкового збігу обставин. “Існуючий розподіл прибутку та багатства, — писав Д. Роулз, — це кумулятивний результат первісного розподілу природних благ, тобто природних талантів та здібностей, результат того, наскільки вони були розвинуті або нереалізовані і в якій мірі їх використанню сприяли або не сприяли соціальні обставини і такі випадковості, як щасливий випадок або щаслива доля” [7, 468].

Д. Роулз стверджує, що для забезпечення рівного для всіх людей підходу та справжньої рівності можливостей суспільство повинно звертати більше уваги на тих, хто має менше природжених цінних якостей, та на тих, хто народився в менш вдалих соціальних позиціях. Для досягнення цієї мети Роулз висуває “принцип відшкодування”, суть якого полягає в тому, щоб змити вплив випадковості в бік рівності.

Справедливість суспільства можлива там, де правляча еліта бажає служити “національним цілям влади та багатства”.

Поль Рікер — один з провідних мислителів сучасності, багато праць якого було присвячено проблемам філософії, права, етики. Найвідомішими серед них є “Коло доведення” (1988 р.) [1, 412], “Джон Роулз: від моральної автономії до фікції суспільної угоди” (1990 р.) [4, 512], “Справедливе між законним і добрим” (1991 р.) [5, 615].

П. Рікер вважає, що, ведучи розмову про справедливість, слід більше уваги приділяти поняттям законності та правосуддя. Поняття правосуддя для нього являє собою регулятивну ідею, що ви-

значає типові конфлікти, кодифіковані процедури, проголошення вироку. Але сенс правосуддя не вичерпується створенням юридичних систем, які його постійно відтворюють [8, 630].

Поняття розподілу, яке від Аристотеля через середньовічних мислителів і до Роулза тісно пов'язане з ідеєю справедливості, дозволяє звести до “нічиєї” дебати про відносини між індивідом та суспільством. Інституція як певний регулятор розподілу ролей є більш, ніж простою сумою індивідів, які виконують ці ролі. Інституція, що розглядається як правило розподілу, існує остільки, оскільки індивіди беруть у ній участь (у розумінні отримання певної частини).

“Суспільна угода” займає стосовно інституцій те саме місце, яке автономія індивіда займає стосовно засад моральності: свобода, очищена від відхилень, підпорядковується закону. Автономію індивіда можна назвати раціональним фактом, про який свідчить наша свідомість, а суспільна угода є лише засадною умовністю.

Стосовно шляхів реалізації справедливості П. Рікер веде мову про юридичний апарат, що включає в себе багато елементів: корпус писаних законів; трибунали або суди, функція яких полягає у проголошенні права; суддів, які призначені проголошувати справедливий вирок за особливих обставин. Вищою інстанцією є держава.

Доглибинні підстави прагнення до спільного життя не залишаються інертними та невиявленими. Вони виявляються на поверхні у вигляді добре засвоєних переконань тією мірою, якою вони спираються на справедливе та несправедливе, виконуючи стосовно інституцій досить точну регулятивну функцію з моменту, коли прагнення до спільного життя ставить проблему розподілу. З того часу, як починає існувати розподіл, жодна з формул розподілу не є самоочевидною, а він є надзвичайно проблематичним.

Поняття справедливості виявляє себе тоді, коли йдеться про арбітраж між царинами справедливості, які конкурують між собою.

Ще одним досить відомим представником сучасної суспільно-політичної та правової думки можна назвати **Отфрида Хеффе**. Основною працею Хеффе стосовно проблем законності та справедливості є книга “Політика, право, справедливість. Основоположення критичної філософії права та держави” [8, 703].

О. Хеффе аналізує наступні проблеми: ідею політичної справедливості; політичну природу людини; свободу в соціальних інститутах; природну справедливість та багато інших. Він критикує

правові положення позитивізму, переосмислює значення розуміння анархії, описує своє бачення держави справедливості.

Виходячи з моральної перспективи та спираючись на поняття “політичної справедливості”, він намагається примирити, з одного боку, філософію з теорією держави та права, а з іншого — ту та іншу з етикою, щоб отримати, таким чином, можливість обмежувати повноваження всесильної та абсолютної держави.

Він вважає, що світ, в якому панує справедливість, така ж визначна ідея сьогодні, як і в минулому. Чи триває боротьба за права людини, чи шукаються шляхи визволення від іноземного гніту, чи висувуються вимоги нового економічного порядку — всі ці прагнення явно чи побічно визначені ідеєю справедливості. Ці вимоги націлені передусім на створення соціальних інститутів і, зокрема, на встановлення правових та державних відносин (національних та інтернаціональних). Тобто сенс справи полягає в політичній справедливості.

Фундаментальним завданням філософії права та держави О. Хеффе вбачав вироблення програми політичної справедливості та розроблення її специфічних ознак. Метою філософії політичної справедливості є критичне подолання протилежностей політичного догматизму (тобто послідовного виправдання державно-правової спільноти) та політичного скептицизму (безкомпромісного заперечення державно-правової спільноти).

Проблема полягає в набутті позиції, яка б вмщувала в себе неабсолютне визнання та відносно заперечення влади держави та права. Політична справедливість повинна бути таким опосередкуванням, що зможе бути як уповноважуючою, так і одночасно стримуючою силою. Моральна легітимація держави здійснюється тільки у співвідношенні з передуючим їй обмеженням. Легітимна не кожна держава, а лише держава справедлива.

Справжній світ ґрунтується на повазі до фундаментального принципу права — справедливості. Зневажання цим принципом має наслідком не порядок та конфлікти. Справедливість — не моральна розкіш, а необхідна умова людського гуртожитку: *opus justitiae pax* — світ є продуктом справедливості.

На думку Хеффе, поняття “право”, “справедливість” та “держава” повинні розглядатися не тільки з зовнішнього боку, а цілісно осмислюватися в існуючому систематичному зв’язку.

Якщо людська спільнота бажає мати легітимний характер, вона повинна відповідати наступ-

ним вимогам: мати правовий характер; право повинно набути якості справедливості; справедливе право повинно захищатися суспільним порядком — набути вигляду справедливої держави.

О. Хеффе прагне здійснити моральну легітимацію правового та державного здійснення принципу справедливості. Багато уваги він приділяє елементам цього принципу: принципу обміну (зрівняльна справедливість), який ґрунтується на рівноцінності того, що віддається та отримується; принципу неупередженості (необхідність прислуховуватися у спорі до думок протилежної сторони та утримуватися від суджень про власні вчинки) — першою, мінімальною умовою неупередженості є заборона свавілля.

Справедливість — це обов’язковість, виконання якої люди вимагають один у одного. Вона має пріоритет у суспільній моралі та складає єдиний критерій легітимності суспільного порядку, уповноваженого на застосування примусу. Регулювання поведінки в спільноті, яке має примусову силу, здійснюється через правові обов’язки. Примус має форму писаних або неписаних законів, заборон і процедурних приписів, які при необхідності виконуються із застосуванням сили, тобто під погрозою покарання.

Сукупність всіх конкретних обов’язків складає правопорядок, а надійність виконання правових норм забезпечується правовими гарантіями, які постають як безумовно необхідний легітимаційний принцип (легітимувати — пересвідчитись, довести законність та обґрунтованість).

Принцип справедливості забезпечує те, щоб соціальні відносини були колективно корисними, щоб вигоди однієї сторони не досягалися за рахунок іншої. Тобто йдеться про наявність в цьому принципі таких вимог, як всезагальність, неупередженість, згода сторін та свобода від панування.

Таким чином, проблема визначення, пізнання та реалізації принципів справедливості та законності в житті державно-організованого суспільства та його регулюванні продовжує існувати.

Для всебічного підходу до дослідження цих проблем необхідно враховувати ту обставину, що формально-логічний зміст цих категоріальних принципів відображає безвідносно до соціальної позиції суб’єкта пізнання загальнолюдську потребу пізнання соціальних зв’язків взагалі, відокремлення різних сторін цих зв’язків та видів їх оцінки.

Пізнавальний (дескриптивний) та ціннісно-нормативний (прескриптивний) аспекти аналі-

зу справедливості та законності повинні бути взаємопов'язаними, доповнювати один одного. Слід уникати однобічних підходів, оскільки при зміщенні акценту на дескриптивний аспект головна увага дослідження зосереджується лише на формально-логічній структурі, а ціннісний зміст перетворюється на додаток. І навпаки, при абсолютизації прескриптивного аспекту відбувається ігнорування формально-логічної структури.

Справедливість — це принцип, який має нормативний характер та віддзеркалює соціально-економічні відносини, які існують в певному суспільстві. Це складний феномен, який є підґрунтям взаємодії політики, моралі, економіки та права. Під правом в ідеалі слід розуміти не будь-який закон чи сукупність нормативних актів держави, а лише нормативно закріплену справедливість, яка має визначати зміст права взагалі та окремої правової норми, зокрема.

Таким чином, законність являє собою режим точного та неухильного дотримання існуючого й закріпленого державними приписами та нормами моралі порядку, а справедливість являє собою порядок бажаний.

Література

1. Алексеев С.С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — 712 с.
2. Нерсесянц В. С. Философия права: Учебник для вузов. — М.: Норма-Инфра, 1998. — 652 с.
3. Перельман. Справедливость та розум. — К.: Основи, 2000. — 396 с.
4. Рікер П. Дж. Роулз: від моральної автономії до суспільної угоди // Навколо політики. — К., 1995.
5. Рікер П. Справедливое между законным и добрым / Пер. Б. Скуратова при участии П. Хицкого. — М.: Гнозис; Логос, 2005.
6. Роулз Д. Теория справедливости. — К.: Основи, 2000. — 132 с.
7. Себайн Дж. Г., Торсон Томас Л. История политической думки: Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — 838 с.
8. Хейфе О. Политика. Право. Справедливость: Основы положения критической философии права и государства. / Пер. с нем. Вл. С. Малахова при участии Е. В. Малаховой. — М.: Гнозис, Логос, 1994. — 328 с.
9. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. — М.: ДТД, 1996. — 384 с.

Категорія справедливості належить не тільки до філософської, а й до правової галузі. Право дозволяє визначити принцип справедливості в точних логічних рамках.

Категория справедливости принадлежит не только к философской, но и к правовой области. Право позволяет определить принцип справедливости в точных логических рамках.

The justice category belongs not only to philosophical, but also to law area. The law allows to define a justice principle in exact logic frameworks.

Надійшла 4 вересня 2009 р.